

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

MAAKODU EESTI NSV-S

Kultuurilised kujutelmad ja argised asjad

EPP ANNUS

Ometi on õigesti mõistetud kodukultuur just see alus, millel põhineb kogu rahva ja ühiskonna üldine kultuuriline tase; see kasvupinnas, millest võivad välja kasvada kogu ühiskonna üldised kultuurilised taotlused. (Mirov 1968: 1)

Kodu kui ühiskonna alus ja kasvupinnas, kodu kui paik, mis on intiimne, varjatud ja avalikust elust eraldatud – kuidas mõista ja kuidas analüüsida kodu rolli iseduse, jagatud kultuuri, ühiskondlike normide seisukohalt? Selles artiklis visandan eestlaste nõukogudeaegse kodukogemuse kontuure, mõeldes sealjuures kodule kui traditsioonide, jagatud praktikate ning väärtuste ruumile, aga ka kodule kui sotsiaalsete pingete võimalikule avaldumiskohale. Artikli maht sunnib fookust piirama, sestap keskendun siinses kirjutises maakodule ja selle tähendusele nõukogudeaegses kultuuri-ruumis.¹ Tegu on osaga laiemast eksperimentaalsest, interdistsiplinaarsest uurimisest, mis kasutab uurimismaterjalina ilukirjandust, omaeluloolisi allikaid² ja ajastu meediatekste.

¹ Laiemat käsitlust, mis hõlmab ka nõukogudeaegse linnakorteri ja ajastuomase suvilaehituse, vt Annus 2019 (ilmumas), peatükk 7. Nii sinne kirjutis kui ka viidatud monograafia peatükk on siiski vaid suurema, seni lõpetamata uurimisprojekti sissejuhatas.

² Uurimisprojekti kasutatud omaelulooliste allikate hulka kuuluvad avaldatud elulooraamatud ja lühemad esseed (nt Eesti Kirjandusmuuseumi kogumisvõistluste

Iris Marion Youngi järgi on kodu keha jätk, identiteedi kombatav manifestatsioon.

Kodu on igapäevasest tegevusest hõivatud elava keha laiendus ja peegelpilt [---] Kodu kui identiteedi materialiseerumine ei fikseeri identiteeti, vaid ankurdamisele selle füüsilises olekus, loob järjepidevuse mineviku ja oleviku vahel. Ilma niisuguse asjade ankruketita oleme me sõna otseses mõttes kadunud. (Young 2001: 271–272)³

Idealis peaks kodu pakkuma rahuliku olemise ja kindlustunde ruumi, hingetõmbe ja lihtsa heaolu võimalust. Turvaline kodu on inimese isedusele sedavõrd tähtis, et koduse sfääri kokkuvarisemine – olgu põhjuseks sõjast tingitud materiaalne häving, sundvõõrandamine võõrvõimu sõdurite poolt või sunni viisiline ümberasumine võõrasse paika – võib rängalt vapustada koduta jäänu enesetaju. Kes ma olen, kui ma ei saa ennast tuttavas ruumis laiali laotada, kui mul pole võimalik oma isedust kuidagi välispidiselt toetada – eriti juhul, kui koos omase ruumiga on kadunud ka omad inimesed ja harjumuspärased eneseteostusviisid?

David Crowley ja Susan Reidi sõnul oli Kesk- ja Ida-Euroopa riikide sotsialistlikku, NSV Liidu domineeritud ruumi inkorporeerimise ning 1991. aastal toimunud idabloki lagunemise vahele jääv ajajärk „tunnistajaks läbivatele jõupingutustele küllastada ideoloogilise tähendusega mitte üksnes töökohad ja avalike tseremooniade toimumiskohad, vaid ka kõige intiimsemad argised paigad” (Crowley, Reid 2002: 2–3). Kuidas sai kodu niisuguses olukorras toimida oma asukate identiteedi materiaalse toena? Millised olid nõukogudeaegsete eesti kodukujutelmade eripärad? Neile küsimustele vastuseid otsides on abiks nii ilukirjandus kui ka omaelulooline kirjutus. Pole ju eriline uudis, et realistlik kirjandus annab ülevaate ajastu pingetest ja probleemidest, seda eriti ajajärgul, mil ilukirjandus on üks olulisi kultuurilisi väljedusvahendeid. Nõukogude perioodil tuleb sealjuures arvesse võtta, et mitte kõigist ajastu painetest ei saanud kirjutada, kindlasti ei saa me ilukirjanduse põhjal koostada nõukogude aja enimlevinud probleemide ja konfliktide hierarhiat. Küll aga annavad romaanid ja novellid üsna hästi edasi ajastu kultuuriliste kujutelmade⁴ ja praktikate „esituskõlblikku” sfääri – neid aspekte, millest tsensuur võimaldas juttu teha. Poliitilise tsensuuriga käis kaasas ka kultuuriline tsensuur: oli teemasid, millest ei peetud sobivaks ei kirjutada ega laiemas ringis

kogumikud), aga ka Eesti Rahva Muuseumi küsitluste „Asjad minu elus” (1996) ning „Kodu ja pere” (1993) vastused. Kuna selle artikli kirjutamisega paralleelselt koostas kogumikku „Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s. Humanitaarid meenutavad” (Annus, Melts 2019), siis viitan sageli kogumiku esseedele. Kogu selle materjali juures tuleb teadvustada, et nii nimetatud kogumiku autorid kui ka Eesti Kirjandusmuuseumi ja Eesti Rahva Muuseumi omaeluloolise materjali saatjad kuuluvad n-ö kirjutamishuvilisse elanikkonda – täielikku ülevaadet „eesti eludest” nende põhjal ei saa. Olen materjali täiendanud ka intervjuudega, aga nende osakaal kogu uurimuses on praeguse seisuga suhteliselt väike. Omaeluloolise ainese juures tuleb muidugi alati silmas pidada mälu valikulisust ja mäletamise kogukondlikke aspekte (teatud tõlgendusstrateegiate domineerimist kindlal ajajärgul, kirjutajate põlvkondlikku kuuluvust).

³ Inglisekeelsete tsitaatide tõlked siin ja edaspidi – Aet Varik.

⁴ Kultuurilistest kujutelmadest olen pikemalt kirjutanud Annus 2016.

rääkida. Omaelulooline materjal võimaldab ajastu kujutelmade ampluaad laiendada ja süvendada, ent omad tabud jäävad sealgi väljendusruumi pärsima.

Eellugu: maakodu sõjajärgsetel aastatel

Sõjaaegsetel ja -järgsetel aastatel jäi paljudel vajaka esmasest turvatundest, lisaks jäadi massiliselt ühel või teisel põhjusel senisest kodust ilma. Küüditamine puudutas maal kõiki: kui ka enda kodu jäi puutumata, oli äraviiduid tuttavate ja sugulaste seas. Kõige raskem oli kindlasti küüditatutel, kes pidid hakkama saama täiesti võõras keskkonnas, ent lihtne polnud ka neil, kes pidid kodumaal endale uue elupaiga leidma. Juta Pihlamägi meenutab, kuidas nende külas olid paljud talud sõjas kas osaliselt või täielikult hävinud, tema enda kodutalu kaasa arvatud.

Meie ilusa kodu hävimine oli mulle väga raske. [---] Elumajast oli alles korsten koos leivaahju ja pliidiga, aidast saviseinad, kõik teised hooned olid maatasta põlenud. Aga aias punetasid õunapuudel õunad, sügislillede värvikirevus oli lummav. Läksin elumaja vundamendile, tuhk ulatus poole sääreni. Avasin ahjuukse: seal oli praepann. Avasin praeahju ukse: seal oli keedupott. Köögiriivli kohal siblides leidsin kümmekond terveksjäänud taldrikut, kahvleid, nuge ja lusikaid. [---] Mitmel korral keetsime oma kesist toidukest lausa lageda taeva all pliidil. (Pihlamägi 2003: 46–47)

Paljud on meenutanud kodu vägivaldset hõivamist, enamasti Nõukogude sõjaväelaste ja nende perede poolt (Juta Pihlamäe pere korteri Valgas hõivasid samuti vene keelt rääkivad inimesed, Pihlamägi 2003: 47). Rein (snd 1938) mäletab oma ema kibedaid meenutusi, kuidas teda, lihtsat karjatalitajat ja lesknaist, oli sõimatud „kuradi kapitalistiks” ja toore jõuga omaenese kodulävelt minema kihutatud, kui ta pärast teiste naiste, laste ja Vodja riigimõisa tülehmakarjaga metsas redutamist sõandas oma korterisse (mõisa töölistemajas) tagasi pöörduda. Ema katsed asja napi vene keele oskuse varal hea sõnaga lahendada ei viinud kuhugi (Oras, Oras 2013).⁵ Oli ka neid, kes jätsid oma kodu, püüdes varjuda küüditamise või vangistuse eest, ning paljud kaotasid kodu sõjaaegsete pommitamiste ja tulekahjude käigus.

Rüüstamised ja röövid, vägivald, läbiotsimised ja vahistamised – kõik see muutis kodud vahetult pärast sõda ebatavalisteks, ebakodusteks paikadeks, ning lisas seeläbi ka sõjajärgsete identiteetide alustagedesse täiendava ebakindluse mõõtme. Ent milline oli olukord stalinismi ajastule järgnenud suhteliselt stabiilsetel kümnenditel? Enne selle küsimusteringi juurde liikumist tuleb lühidalt selgitada kodu ja iseduse vastassuhet.

⁵ Vt ka perekond Viigi lugu (Viik 2003: 264). Luule Epneri pere ennesõjaaegses kodus seadsid end sisse raudteelased, ent perel õnnestus see üsna uskumatul viisil uuesti üle võtta (Epner 2019: 40–41).

Identiteet ja iseduse kujutluslik sidusus

Koduteema toob esile inimlike subjektiivsuste olulise aspekti: selleks et säilitada oma terviklikkust ja enesesidusust, tuleb ennast näha vähemalt mingil määral teistest erinevana. Jacques Lacan kirjeldab isedustundeni jõudmist peegli kaudu: kui väikelaps näeb oma kujutist peeglis, tekitab see ning lapsevanema kinnitus „vaata, see oled sina!” lapses arusaama teistest eristuvast isest. Lacan rõhutab selle olukorra kujutluslikku iseloomu: laps näeb enda kujutist peeglis; pole võimalik tõeliselt näha iseennast kui tervikut (Lacan 1966).

Peegelkujutise abil luuakse ettekujutus omaenda kehalisest sidususest, mis on möödapääsmatu selleks, et luua ning säilitada arusaama omaenese terviklikkusest. Kui me laiendame Lacani peeglistseeni kultuurilise iseduse kujunemisele, siis näeme, kuidas subjekt ehitab oma enesetaju kultuuriliste kujutelmade najal. Peeglistse vaatamine võib anda väikelapsele aimu tema keha piiridest, ent see ei muuda teda veel sotsiaalseks olendiks: selleks tuleb pöörduda kultuuriliste „peeglite” poole. Kultuurilised kujutelmad pakuvad meile lõputul hulgal samastumiseks sobilikke käitumismudeleid ja väärtussüsteeme. Aegamööda tekib arusaamine, kuidas käituda erinevates olukordades, mida antud kultuuris peetakse heaks tavaks, mis on taunitav, mis naeruväärne – õpitakse käituma nii nagu iga teine kogenud kultuurisfääri liige.

Ent kultuurialale sisenemisega kaasneb teine, vastassuunaline protsess: omaenese inimolemise ainulisuse toetamine. Ainulisuse tunne sõltub suuresti inimälu võimest jäädvustada olulisi hetki, suhteid, tundeid ja sündmusi: isiklikult läbielatu ladestub elukogemuseks. Elukogemus sisaldab küll kultuuriliselt jagatud väärtusi ja võib olla taandatav tüüpilise elu, tüüpiliste kordaminekute või luhtumiste mudelitele, ent on sellegipoolest tajutud isiklikuna, on märgistatud omaste kohtade, inimeste ja mälestustega. Kujutluse pinnal toimuv kultuuriliste tüüpudelitega samastumine teeb meist sotsiaalsed olendid, ent ärgitab samal ajal piiritlema mõnd paika kui üksnes meie oma, tasakaalustamaks teiste nõudmiste pinget. Isiklik, omaseks muutunud (või omaseks muudetav) ruum on eluliselt tähtis enesesidususe säilitamiseks ja toetamiseks. Seda tunneb Viivi Luige romaanis „Seitsmes rahukevad” Vanatare Augusti ema: August on saadetud „külmale maale”; tema maja seisab tühjalt, ukseks ripub avaliku teadaandega pitsar. Ema, nüüd juba vana naine, hiilib ülepäeviti majja, et perekonna suurt kella üles keerata: „Kell ei tohtinud seisma jääda. Kui kell seisma jääb, saab August külmal maal hukka.” (Luik 1985: 10) Vana Juuli tunneb, et hoiab selle lootuserituaali abil poega elus: kui ta hoolitseb selle eest, et kell tiksuks, et maja süda lööks, hoiab ta kodu elavana. Juulile on Augusti kodu paik, mis toimib Augusti enda jätkuna, paik, mille nüüdseks kõledatesse tubadesse on August kinnitanud oma identiteedi. Kuni kodu on elus, püsib elus ka August.

Niisiis, inimlik isedus pole piiratud füüsilise kehaga, vaid ulatub kehast väljapoole, püüab ennast kehtestada lähedases ruumis, tähistades ümbritsevat kui omaruumi. Isedus vajab materiaalseid tugipunkte. Samal ajal saab omaruum sageli olla oma vaid tinglikult ja osaliselt; enamasti jagatakse ruume, erinevad rajad viivad läbi omaruumi, mis on alati mingil määral ka võõras ruum.

Muidugi on iga kodu mingis mõttes teistest erinev, igal perel on oma lugu, oma kodukohad. XX sajandi teisel poolel kuulus eestlaste kodulugudesse valdavalt ka teekond erinevate koduste paikade vahel: kolimised, uued algused. Sellest teekonnast jutustades võib rõhu asetada ühele või teisele momendile, luues nii tähendust erineval moel. Mälestustes võivad esile kerkida erilise tähtsusega hetked või stseenid, mis on kristalliseerunud mingi olulise emotsiooni ümber – selliseid momente leidub omaeluloolistes jutustustes, aga ka kirjandusteostes.

Samal ajal suhestuvad isiklikud kodukujutelmad jagatud kultuuriliste väärtussüsteemidega. Järgnevalt peatun kadunud kodu nostalgial (ja seotud tähendusväljadel) kui laiemal sotsiaalsel fenomenil. Tegemist oli rahvusülese, edenenud modernsusega kaasneva nähtusega, mille variatsioone kogeti nii NSV Liidu eri paigus kui ka erinevates lääne kultuurides. Siinkohal on huvitav jälgida, kuidas nostalgia põimub ajastu tegelikkusega erinevates tähenduskooslustes: vahel kaob täiesti, vahel tõuseb dominandiks, vahel asendub ajatu jätkuvuse tunnetusega.

Kodutalu kultuurilistes kujutelmades: rahvuslik nostalgia ja kolhoosiajastu materiaalne tegelikkus

XX sajandi esimesel poolel oli kodutalul tähtis roll eestlaste kultuurilistes kujutelmades. Pärast sõjapurustusi, küüditamisi ning senise talukeskse põllumajandusmudeli hävitamist sai eesti talust ja talukesksest elumudelist kultuuriline valukoht. Enne Nõukogude invasiooni oli iseseisvas Eesti Vabariigis (mille rahvaarv oli ligikaudu 1 134 000) umbes 140 000 talu, neist 55 000 olid rajatud iseseisvusaastate jooksul (Viires, Vunder 1998: 59). Sõjaeelses Leedu oli maaelanike osakaal veel suurem ja sestap järgnenud kriis ka teravam: umbes 80% Leedu rahvastikust elas enne sõda maal, linnaelanikud aga olid enamasti juudi, saksa ja poola rahvusest ning suurt osa neist tabas sõja ajal (või pärast sõda) surm või ümberasustamine (Davoliütė 2016: 51).

Eesti kirjanduskaanoni tuumteosed – ja pidagem meeles, et kirjanduskaanoni tuum on identiteediloomes oluliste kultuuriliste kujutelmade rahvuslikult tunnustatud, rahvuspedagoogiliseks otstarbeks sobitatud kontsentraat – olid enne Teist maailmasõda kujutanud valdavalt taluelu; linnaelu kujutustel oli sageli juures kerglase elustiili maik (nt A. H. Tammsaare romaanis „Elu ja armastus” ning „Tõe ja õiguse” neljandas osas). Sõjaeelsed väärtussüsteemid hindasid kõrgelt talumajapidamisse panustatud hoolt, vaeva ja pühendumust, parimates kirjandusteostes omandas talupidaja suhe maaga metafüüsilise mõõtme. Tammsaare kujutab Vargamäe Andrese põllutööd, mis on kantud pühendunud loojavaimustusest:

Kunagi polnud Andres oma tööst niisugust lõbu tundnud, kui tundis selle esimese põllukraavi kaevamisel ja esimeste kivide korjamisel omalt põllult, ja vaevalt tunneb ta seda tulevikuski. Selles oli nagu mingisuguse esimese armastuse õnnevärin ja joovastus, millest aimu ainult sellel, kes seda ise miljalgi tundnud. Kivi, mille põllult korjad või mööda lauda vankrile veeretad,

polegi nagu kivi, ja muld, mida labidaga kaevad, polegi nagu harilik muld. Seda mulda ei kaeva keegi ei päeva- ega aastapalgaga. (Tammsaare 1981 [1926]: 33)

1952. aastaks polnud eesti talumehel enam võimalik kaevata seda teoksaanud unistuste metafüüsiliselt tähenduslikku mulda: 97% põllumajandusmaast oli kollektiviseeritud, talukeskne põllumajandusmudel hävitatud.⁶ Juta Pihlamägi meenutab, kuidas ukrainlasest ohvitser oli ta emale nõu andnud, et too ei hakkaks sõjas hävinud talumaja taastama, vaid katsuks pigem linna jääda, sest „kolhoosnik olevat Venemaa kõige vaesem inimene” (Pihlamägi 2003: 48). Maainimeste kodusele turvatundele olid oma jälje jätnud sõjajärgsed hirmud. Oli talusid, mis jäid peale küüditamist tühjaks, ent paljudes elati siiski edasi,⁷ nii ühismajandis kui ka oma allesjäänud maalapil töötades. Tühjaksjäänud taludesse majutati ka mujalt tulnuid. Sageli juhtus, et noored lapsed linna ja maakodust sai suvepuhkuste veetmise paik, kus lõpetas oma eluaastaid ajavoolust räsitud vanainimene koos koera, paari kassi ja kanadega. Peale vanainimese surma või linna lastelaste juurde kolimist võis endine kodu aga hoopis tühjalt seista, jääda suvekoduks või siis aegamööda laguneda.

Ametlikus nõukogude kultuuris kuulus põllumajanduse edendamisele oluline koht, uudistesaadeteski edastati teateid põllutööde edenemisest. Sellegipoolest nihutas nõukogude võim põllumajandusliku tootmissfääri kultuuriliste kujutelmade unaralale, nõukogude põllumajandustsoon muutus ihaldusväärse kodumaastiku vastandiks. Kirjandusteosed aitavad avada ajastu domineerivaid, kultuuriliselt jagatud kujutelmi: Mats Traadi romaanis „Maastik õunapuu ja meiereikorstnaga” teeb peategelane Ruttar linna õppima pääsemiseks ränki jõupingutusi, suutmata siiski ületada ajastuomaseid bürokraatlikke tõkkeid, ning on määratud masendavasse oleskellu, ajades hobust ringiratast mööda räpast suletud hoovi, et kolhoosi loomadele vett pumbata (Traat 1973).⁸ Mari Saadi romaanis „Võlu ja vaim” ei suuda Eed emale kolhoosilauta appi minna, sest lehmad on seal otsekui vangid: „Talle tundus, nagu varjaks see hoone midagi võigast, musta, kurja” (Saat 1990: 48).

Tõsi, hilisnõukogude aastatel hakkas ühismajand pakkuma elu edendamise võimalusi: seal võis hästi teenida, sinna võis saada elamispinna. Kui Ruttar oli Mats Traadi 1973. aasta romaanis kolhoosis kui lõksus, siis Traadi 1980. aasta romaani „Rippsild” peategelane Ola otsustab vastu võtta kolhoosi klubijuhataja koha, sest sellega käis kaasas uue elu alustamise väljavaade, lasteaiakoht lapsele ja erakordne luksus – kolmetoaline korter senise ühiskorteri asemel. Sellegipoolest, kuigi mitmed Eesti NSV ühismajandid jõudsid hiljem jõukale järjele, ei taastanud need paigad kultuurilistes kujutelmades oma mainet kunagi lõplikult. „Rippsilla” Ola läheb kolhoosi tööle mitte sisevaimustusega, vaid vajaduse sunnil, ja arutleb ise samas, kas ta oli oma

⁶ Samalaadsed protsessid toimusid kõikjal üle Nõukogude Liidu. Kollektiviseerimisest Eesti NSV-s annab põhjaliku ülevaate Feest 2007.

⁷ Eesti Rahva Muuseumi 1993. aasta küsitluse „Kodu ja pere” ja 1996. aasta küsitluse „Asjad minu elus” vastustes leidub mitmeid kirjeldusi nõukogudeaegsest elust asuniku- või põlistalus: nt Alice (sünd 1903) elas rehielamus (ERM KV 805:17/207–215), Evi (sünd 1925) ümarpalkidest talumajas keset suuri metsi (ERM KV 805:18/216–231).

⁸ Romaan lõpeb siiski (pealtnäha) lootusrikkal noodil: kolhoosile on tellitud elektripump, samal ajal tunneb lugeja romaani lõpuks, et seda on liiga vähe ja see tuleb liiga hilja, et leevendada Ruttari (ja lugeja) üleüldist pettumust.

elus kunagi päriselt vaba. Ola rändab ajas tagasi kolhoosieelsesse lapsepõlve: „Olin vaba, kui ema elas ja rukis oli hakis. See oli veel enne kolhoose. Rukki-hakid olid kingul reas ja päike paistis ning niidukaelal rohetas ädal ja rehepeksumasin undas talus.” (Traat 1979: 126–127)

1980. aastatel ehitati kolhoosides mitmeid arhitektuuriliselt tähelepanuväärseid komplekse (Kalm 2013: 435–438), ent need keskused ei kujunenud ihaldusväärsedeks elupaikadeks, millele kultuurilistes kujutelmades võinuks omistada kaheldamatut positiivset väärtust. Kolhoosikeskustes jäi puudu isegi kõige põhilisemast maal oleku tundest: nõukogude kolhoosikultuuri eesmärgiks oli kaotada erinevus maa ja linna vahel, kolhoositöötajatele ehitati kortermaju ja linnalikud kolhoosikeskused muutusid normiks (Rausing 2004). Siiski ei olnud kolhoosi- või sovhoosikeskused tingimata läbinisti nõukogulikud kohad: Eesti maastikes püsisid edasi (ja püsivad ikka veel) eri ajastute lademed, mõisa- ning vabariigiaegsed ehitised säilisid mitmel pool, kandes küll ajastukohaseid funktsioone, ent lisades kohalike elanike tajuvälja ambivalentsi. Näiteks Margus Vihalema Lustivere kolhoosikeskuse kirjelduses (1980. aastatest) näeme mõisaaegsete ja uuemate hoonete kooslust:

[...] endises mõisa meiereis paiknev kolhoosikontor, uusgooti stiilis endine mõisahäärber (kus nõukogude ajal asus kohalik haigla-sanatoorium, olin seal korra kopsupõletikuga ravilgi) ja seda ümbritsev mõisapark; suur ja üsna korratu töökodade ala, selle taga vanade kruusakarjäärde ala, mis pakkus seiklusrõõmu ja samal ajal oli mahajäetud ja veidi kõhegi; hajusalt paiknev lautade kompleks, kuhu kuulus kuivati ning veel mitmeid hooneid. (Vihalem 2019: 148–149)

Keskuse elanikud võisid hilisnõukogude ajal olla oma eluoluga üsna rahul – nii mäletab näiteks Astrid Tuisk oma lapsepõlve 1970.–1980. aastate kolhoosikeskuses helgetes värvides, sealne ümbrus oli tema sõnutsi „lastele lausa paradiis” (Tuisk 2019: 132). Kirsti (snd 1976) meenutab samuti lapsepõlve sovhoosikeskuses, mis oli kujunenud endise mõisasüdame ümber, põnevaid mängukohti mõisapargis koos tiikide ja saarekestega, aga ka uude kolmekorruselisse majja kolimisel saadud omaette tuba (e-kiri autorile 7. V 2019). Ent laiemale rahvuskultuuriliste kujutelmade tasandile kolhoosikeskuse paradiis ei jõudnud,⁹ eesti kirjanikud kirjeldasid pigem detailselt uutesse linnarajoonidesse kolimise õhinat ja uute paneellinnakute keskkonda.

Küll aga säilis kujutelm – või pastoraalne ideaal – sõjaeelset talust kui idüllilisest ja maalähedasest paigast, kus elamine tagas otsekui ehedama eksistentsi. Nostalgiline igatsus taluelu järele omandas erilise rolli 1960. aastate lõpust alates; leedu kultuuris kõneldakse ajajärgu „rustikaalsest pöördest” (Davoliūtė 2014), samalaadsed protsessid said alguse ka Eestis, Lätis ning teistes kultuurides nii NSV Liidus kui ka väljaspool.¹⁰ Ühelt poolt oli tegu minevikku kuuluva kujuteldava autentsuse ihalusega, teiselt poolt säilis varasemast ajast pärit talumaastikel – vähemasti linnarahva silmis – omalaadne eluehedus, mida oli võimalik suviti ka tegelikult kogeda. Talud said ihaldus-

⁹ Erandeid muidugi oli, näiteks Tallinna näidislinnavabrik-sovhoos oli üks 1980. aastate suuri ja laialt teatud edulugusid.

¹⁰ Krisztina Fehérváry osutab sarnastele protsessidele Ungaris (Fehérváry 2013: 5–6).

väärseks suvituskohaks, ajastukohaseks elueheduse mudeliks sai looduse, lihtsa eluviisi ja võimalikult „Eesti-aegse” elukeskkonna ühendus. Sellesse kombinatsiooni lisandusid aegamööda modernsed mugavused, külmkapp, elektripliit, radiaator, raadio, televiisor.

Unelmatel pole tarvis peret toita – nostalgilistes visioonides osutuvad esteetilised omadused praktilistest kaalukamaks. Ühe kõneka lausega meenutab Juta Pihlamägi oma (sõjas hävinud) lapsepõlvkodu rajamist: „Vanemad ehitasid Sooru maatükile taluhooned, mäenõlvale rajati saja õunapuuga aed, elumaja ümber istutati hulgaliselt elupuid ja lilli” (Pihlamägi 2003: 44). Pihlamägi ei loenda mitte kasvatatud põllukultuure, vaid mäletab puid ja lilli – nostalgilisest jutustusest jääb mulje, otsekuu olnuks kodupaik ehitatud ennekõike ilule mõeldes. Hävinud sõjaeelne kodu toimis veel üksnes nostalgia allikana, mida ei koormanud materiaalsed mured.

Kristiina Ehin kirjeldab külaskäike vanaisa kodutallu:

Kevaditi tuli talle peale kange säina ja vimma isu. Siis sõitis ta Läänemaale mõnda tuttavasse rannakülla kalakaupa tegema. Sel teekonnal käidi ikka vaatamas ka tema metsa uppunud kodutalu – Ristemäe talu. Vanaisa seisis seal tikripõõsaste, pojengide ja kreegipuude vahel, mis olid kasvanud taluvaremetest läbi ja ulatasid talle poolde rinda. Ta seisis ja vaatas. [---]

Vanaisa vaatas ja õunapuud olid õisi täis. *Küll saab alles sügisel õunu, kui nüüd öökülma ei annaks, kui nüüd sooja piaks*, arutas ta. Iga kord, kui seal käisime, olid õunapuud ja kreegipuud õites. Õunu ja kreeke korjama ei tulnud aga keegi. Iga kord oli Ristemäel kevad. (Ehin 2013: 15)

Niisugused paigad nagu Ristemäe talu asusid unistuste ja tegelikkuse vahelises ebamugavas ruumis: endine elanik võis veel üksnes õite ilu imetleda, ja ikkagi uitas mõte puuviljasaagi juurde. Vanaisa igatses oma kaotatud kodu ning see igatsus avaldus märksa konkreetsemas himus värske kala järele. Otsekuu oleks värskest kalast saanud kodu aseaine – kala oli vähemasti võimalik süüa ja seedida. Kodu aga oli korvamatult kadunud.

Kultuuriliste kujutelmade nostalgilised kihistused püsisid laiemas kultuurimälus visalt, ent nende jaoks, kel polnud enam püsivat sidet tegelike sõjaeelsete kodudega, hakkasid need kihistused irduma elu argipäevast. Sellest, mis kunagi oli olnud elava kultuuri tähtis osa, sai peatükk möödunud aegade nostalgilises narratiivis. Ent mitte ainult – võimalusi möödanikuga suhestuda leidis mitmeid. Vaadelgem lähemalt sõjaeelsete kodude edasikestmise viise – nii materiaalseid kui ka kultuurikujutelmade jagatuid – nende pilgu läbi, kes tulid linnast maale käima 1960.–1980. aastatel. Just seesugust vaadet kohtab enim hilisnõukogude perioodi ilukirjanduses.

Maakodud ja kodu-käijad

Hoolimata kadunud taluelu kujutletud võludest hakkasid nõukogude linnaelu modernsed (kuigi mitmeski mõttes piiratud) mugavused ja linlik elurütm kujundama Stalini ajale järgnenud aastakümnete kultuurilisi norme. Hando Runneli tuntud värsiread ütlevad: „Ei mullast sul olegi enam suurt lugu, / kui

kõndima õpid parkettide pääl, / säääl ununeb loodus ja loomise lugu / ja kõrva-dest kustub sul põldude häääl” (Runnel 1978: 49).¹¹ Runneli luuletus kinnistab linnastumisele haiglasliku tooni, linna kolinute sugu ähvardab kängumisoht, veelgi „värdjamaks” jäämine (Runnel 1978: 49) – nagu Tammsaaregi linna-romaanides, ilmneb ka siin linnastumine kui kultuuriline vaesumine: linnaelu on siin kujutatud mingis olulises mõttes puudulikuna.

Ent suvel linnastumisprotsess seiskus: maale saabusid lapsed ja lapselapsed,¹² kodu-käijad, nagu Runnel selle suhte tabavalt on sõnastanud.¹³ Linnalastele säilitasid sõjaeelsetes kodudes vanavanemate hoole all veedetud suved sideme mitte üksnes perekonna minevikuga, vaid ka traditsiooni-põhise elulaadiga. Kindlasti aitasid need maasuved hoida sidet sõjaeelse ise-seisvusaja kultuuriliste hoiakute ja praktikatega.¹⁴ See oli üks nõukogude aja mälurežiime korraldavaid dünaamikaid: sellal kui vanemad hoidusid lastega kõnelemast Stalini ajal juhtunud,¹⁵ võisid vanavanemad jagada mälestusi nõukogude-eelsest ajast ning väljendada otseselt nõukogudevastaseid meele-olusid.¹⁶ Kui ka minevikust ei räägitud, kandus mingit laadi teadmine edasi Eesti ajast pärit mööbli, igapäevaste esemete, teistlaadi tajuilma kaudu.¹⁷ Mitu põlvkonda Baltimaade lastekirjanikke on kirjutanud maal vanaema juu-res veedetud suvedest; neid kanoonilisi lugusid nautisid ka need lapsed, kelle pered olid kaotanud sideme sõjaeelsete kodudega.¹⁸ Siin erinesid põliseestlaste

¹¹ Selle luuletuse laulis tuntuks ansambel Ruja.

¹² Aili Aarelaid paigutab laste suveks maale saatmise traditsiooni alguse Eestis 1930. aastatesse. Aarelaid ise meenutab, et tema emal maal sugulasi polnud, sestap üüris ema endale ja lapsele võõraste talus pööningutoa. (Aarelaid-Tart 2012: 143)

¹³ „Kodu-käija” on Runneli 1978. aasta luulekogu pealkiri, mis viitab linnaelaniku suhtele maakoduga. Runnel oli ka ise hakanud linnameheks ja maal kodu-käijaks. Siinne arutelu liigub teises suunas Leo Luksi samuti kodukäijateemalisest arutelust (Luks 2018). Luksi kodukäija on õõvastav ja kummituslik; mina kasutan väljendust kodu-käija Runneli jälgedes ennekõike kodus käimise tähenduses; vt sama kasutust ka Talivee 2009. Selles tähenduses on kaasnev tunneteskaala mitmekesisem, kummituslik õhkkond on vaid üks võimalikke varjundeid. Luks analüüsib Runneli luuletust „Lähed kodust või tuled koju”, mis „püsib ebaõdususe piiril” (Luks 2018: 187): nälgunud kojutulijad ei ole teiste koduste jaoks justkui olemaski. Minu mulje järgi on selline kergelt õõvastav kujutelm Runneli loomingus pigem erandlik.

¹⁴ Oma maalapikest hariti mitmel pool edasi sõjaeelset viisil. Raivo (snd 1942) meenutab, et hobustki oli kolhoosist raske saada, traktorist rääkimata (intervjuu, juuli 2018). Mõnel pool aitas siiski traktor kartulivaod lahti ajada ja heina kokku vedada; väiksemal oma pere maalapil kaarutati heina sageli masina abita.

¹⁵ Uku Lember on sellise hoiaku sõnastanud eesti-vene segaperekondade kontekstis: „Üksikasjalikke teadmisi minevikust ei peetud väärtuslikuks kultuuriliseks kapitaliks” (Lember 2016: 179). Suhtumisi oli erinevaid, ent ilmselt domineeris hilisnõukogude ajal pigem keerulistest aegadest vaikimine.

¹⁶ Anu (snd 1964) mäletab palju vanaema räägitud lugusid (intervjuud, juuli 2015, 2016). Vt ka Leena Kurvet-Käosaare mälestusi oma linnavanaemast (Kurvet-Käosaar 2019). Minu enda isapoolne vanatädi oli otseselt ja demonstriivselt vaenulik „vene võimu” suhtes, emapoolne vanatädi aga jutustas lastelaste palvel sageli Siberi-lugusid.

¹⁷ „Asjade ainulaadne keel võib aidata ületada kultuuridilemmasid ja võimaldada säilitada kultuuri järjepidevust,” kirjutab Anu Kannike (2005: 77).

¹⁸ Indrek Koffi lasteraamat „Kui ma oleksin vanaisa” annab tunnistust selle mudeli jätkuvast tähtsusest eesti kultuurilistes kujutelmades. Koffi raamatus kujutleb väike poiss end just nimelt niisuguse maavanaisana, kelle pool elab suvel terve hulk lapselapsi (Koff 2013). Loo inspiratsiooniallikaks on Koffi enda vanaisa ja hilisnõukogude ajal maal veedetud lapsepõlvesuved.

elustiilid ja kujutelmad nõukogudeaegsete uusasukate omadest, kelle jaoks oli kommunismiehitus alanud 1920. aastatel ning kel elav side varasemate traditsioonidega oli hilisnõukogude perioodiks kas katkenud või oluliselt nõrgenenud.

Sõjaeelset ajast pärit kodudes segunesid mälestused iseseisvuse ajast, stalinismiajastu traumade jäljed, aga ka nõukogude perioodi argised asjad (värske ajaleht laual). Need olid kodud, kus mineviku jätkuvat kohalolu oli tunda nii vanaemade mälestuste kui ka sõjaeelsete materiaalsete objektide kaudu. Mujalt tulnutele tundus, otsekui poleks need paigad kehtiva ühiskonnakorruga sünkroonsed. Samal ajal ei peaks seda olukorda liigselt romantiseerima: sõjaeelseid kodusid ei pruukinud vahetud omanikud tingimata näha nostalgilise pilguga. Lagunevatest majadest oli saanud ka probleem – kuidas leida ehitusmaterjali lekkiva katuse parandamiseks? Mis siis, kui seinapalgid on läbi mädanenud? Nostalgilise kihistuse võisid enda alla matta uuema aja praktilised vajadused. Raivo (sünd 1942) meenutab, kuidas maale tädi juurde jõudes ootas ees nimekiri tegemist vajavatest töödest ja tädi oli muidugi sügavalt puudutatud, kui noor abielupaar otsustas endale osta suvekoduks omaenda maamaja, selle asemel et suved tädi juures veeta (intervjuu, juuli 2018). Samal ajal võisid intensiivsed lühiajalised töörügamised pakkuda ka siirast rahuldust – töö sai ära tehtud. Jaan Kruusvalli novell „Ühe inimese päevik” kirjeldab külaskäiku maale kui omalaadset maskuliinsuse pühitsust, kus mees ajab jõuliselt korda lahendamist ootavad probleemid, riisub heina kokku, löikab hobusel kabjad, püüab vankrit parandada – teeb ära uskumatu hulga töid, samal ajal kui naispere ahhetab ja teenindab tagaplaanil. „Mulle töö meeldis. Meeldis isegi see, kuidas higi voolas. Las aurub organismist viin ja nikotiin, mõtlesin ma. Öhtul paneb ämm jälle pekki pannile, mis nii elul viga.” (Kruusvall 1973: 99–100)¹⁹

Suurem osa nõukogude-eelseid kodusid püsis nõukogude perioodi jooksul suhteliselt muutumatuna. Tihtipeale tehti vaid kõige hädapärasemaid parandustöid – üksnes sedavõrd, et maja kokku ei variseks, kuna majaomanike jõupingutused nurjas alatasa ehitusmaterjalide nappus. „Vanad talumajad olid ettekatsematult traditsioonilised, neid oli hoitud muutumatuna läbi nõukogude aastate vaesuse ning need moodustasid jõulise kontrasti moodsate, kuigi samavõrd hooletusse jäetud kortermajadega külakeskuses,” kirjeldab Sigrid Rausing (2004: 10).²⁰ Nende jaoks, kes saabusid külla linnade uusrajoonidest, mõjusid talumajad nõukogude-eelse mineviku kehvasti hooldatud monumentidena.

Sõjaeelsed kodud olid mõistagi dünaamilised paigad, kus kõikvõimalike „kummitavate” mälupeilide tähendused ajapikku muutusid. Uued kogemused ladestusid minevikutraumade peale. Väljasurevas külas asuva vana talumaja ostsid linnaelanikud, kes ei tahtnud selle minevikust midagi teada. Elavast külast sai vaikne suvituskoht, mille uued asukad pärisid küll järjepidevuse tunde, ent ilma ajaloo ebakodususeta. Jaan Kruusvalli novellis „Sortsi leib” (1973) veedab Antu nädalaid ühes seesuguses külas, õe äsja ostetud ja pooleldi

¹⁹ Minategelane elab linnas kergekoelist, alkoholirohket, eetiliselts üsnagi küsitavat elu. Lugeja ei suuda uljast töörügamist päris tõsiselt võtta, kolhoosi hooletusse jäetud hobuse kapjade löikamise stseen aga toob loosse soojust ja hoolivust.

²⁰ Sigrid Rausing tegi Eesti külades välitöid aastail 1993–1994.

lagunenud majas; küla püsielanikest on alles vaid Meeta, Antu kaugelt sugulane. Meeta töötab hommikust õhtuni, Antu kõnnib ringi ja jälgib suvitajaid:

Kõik need võõrad inimesed olid kõvad kalamehed: nad pidasid meres põhjaõngi sees ja loopisid karidel lanti. Naised aga käisid lastega marjul: korjasid maasikaid ja mustikaid. Neil kõigil oli oma kindel tegevus. [...] Neil teistel inimestel olid väikesed raadiod, mis üürgasid rannas kividel ja pilliroos. (Kruusvall 1973: 74)

Antu vaatab võõraid eemalt. Tal endal pole maal kaasas ei raadiot, ajalehti ega raamatuid, ta lebab rannas, ujub, jalutab, aitab Meetat, matab hobuse, ronib kirikutorni. Aegamööda sulab ta üha rohkem kokku mere ja maastikuga:

Ta keeras end selili. Lained löid tal üle pea ja suhu tungis soolast vett. Ta sülitas selle jälle välja. Suur meri õõtsus tema keha all ja selles oli tunda ookeani hingamist ning jõudu. See oli suur vesi. Siis ta sukeldus. Põhjani oli mitu meetrit. Kui ta mööda põhja ujus, paitasid vetikad ta kõhtu. Ta nägi suurt kivi-kammeljat. Nagu välk sööstis see tema eest minema. (Kruusvall 1973: 77)

Antu tunneb ennast tugevamana ja puhtamana (Kruusvall 1973: 87). Looduse, maaelu puhastav ja elustav mõju – see oli üks olulisi ajastu kujutelmi, kõrvuti teise, mõnevõrra iroonilise vaatega suvitajatesse, kes seda puhtust ja eluärksust on taga otsima tulnud, aga samal ajal veavad endaga kaasa maal ülearusena mõjuvat linlikku modernsust, millest nad enam vabaneda ei suuda. Antu tüüpi „tegelikult ka elustunud” tegelased on tihtipeale mingit jätkuvusliini pidi maakohaga seotud: Antu vanemad on maetud sinnasamasse kalmistule. Taluelu ja -inimeste eluehedus kõrvuti linnavurlede poosetamisega – selle vastanduse mängisid kuulsaks Ervin Abel, Lia Laats, Karl Kalkun jt filmis „Siin me oleme”, kus poosekas linnamaadam ja tema kuulekas abikaasa saabuvad Muhumaale puhta looduse rüppe puhkama. Film põhines Juhan Smuuli kogu „Muhu monoloogid” (1968) juttudel²¹ – suvitajate ja maa- või saarerahva vastandus ning linnainimeste puutumatu looduse ihalus (ja selle naljaks pööramine) ulatus tagasi vähemalt 1960. aastatesse.

Teine levinud tolaegne maakodu kujutelm suutis täiesti kustutada nõukoguliku modernsuse, unustada traktorid, joodikud, linna, ja kirjutada maast ajatus vaimulaadis, luues inimese, töö ja maa poetiseeritud ühenduse. Selle laadi meistriks sai Hando Runnel. Tema luuletuste viisistuste kaudu levis see laialt rahva teadvusse, ehk teisipidi – kuna Runnel tabas midagi olulist ajastu igatsuste ja unistuste tasandilt, said tema luuletuste viisistustest ajastu hitid.²² Runneli 1978. aasta 200-leheküljelises koondkogus „Kodu-käija” leidub vaevalt paar viidet muutustele maaelus. Valdav on ajatu maa- ja kodukujutus,

²¹ Film valmis 1978. aastal, esilinastus toimus 1979. aasta 1. jaanuaril. Film on vändatud Smuuli monoloogi „Suvitajad” ainetel, ent materjali on ammutatud ka teistest „Muhu monoloogidest”.

²² Jaan Kaplinski hilisnõukogude aja luule pakub toreda kontrasti oma elukujutuse lihtsusega ja rõhutatult argise väljenduslaadiga, millele vahel liitub kosmiline mõõde: „Õõsel kusel käies / nägin esimest korda linnuteed” (Kaplinski 1985: 89). Kaplinski luule kodukujutuse analüüsi vt Soovik 2013, 2015.

rusked piimakarjad, künnivaod, herneaed, lepestikud, lambad tallis, talulaut, savikauss ja hapnev piim, laste lumivalged saunasärgid, kaltsukangad põrandal, kirikukellad – kõik kokku „ikka see talutare” (Runnel 1978: 65).²³ Ehk üks tabavamaid jätkuvuse väljendusi leidub luuletuses „Üks naine lehmaga läks üle mäe” (varem avaldatud 1967. aasta kogus „Laulud tüdrukuga”):

Üks naine lehmaga läks üle mäe,
Nii aastaid läks, nii läheb iga päev.
Ja tõusku luik või tähelaev,
ei unune see lihtne maine vaev –
üks naine lehmaga läks üle mäe.
(Runnel 1978: 74)²⁴

Müütilisele maamudelile võis teisel lisanduda ka kahetsust ja distantsi – tõdemust, et see maailm on nüüdseks kadunud. Runneli luules leidub ka seesuguseid meeleolusid, ent ehk kõnekamalt ja mitmekihilisemalt võtab hääbumise ja kao teema kokku Mati Undi visioon surevast talust. 1973. aasta lühipala „Igavesti surev talu” on undilikult mitmekihiline. Siin on talu, mis jääb igaveseks surema, aga ei sure kunagi lõplikult – aastad mööduvad, talu sureb endiselt. Minajutustaja jalutab majas ringi kui „laiba kõhus, surnu sise-muses” – või ehk maja siiski hingab veel, nagu elusad majad hingavad? Minajutustaja kujutab ette filmitegemist talu lõppematust suremisest: „Päike tõuseks ja läheks looja, rohi tärkaks ja koltuks, lumi sajak ja sulaks, aga surev talu oleks oma suremises surematu, ja sellega oleks ometi kord tõestatud, et protsess on üheaegselt liikumine ja paigalseis” (Unt 1985: 185). Surevat talu pole siin idealiseeritud: talus oli elanud joodik, ruumid on haisvad ja hallitanud, minajutustaja ise linnainimene, kelle esteetilis-filosoofiline huvi sureva talu vastu on nostalgias vaba. „Mina elan linnades,” teatab jutustajahääl, distantseerudes „kolkast”, kus ta ülemäära aega veeta ei kavatse (Unt 1985: 185).

Undi eneseteadliku minajutustaja pilk oli enesekindlalt eemalolev ja võis sellisena mõjuda võoristavalt elitaarsena, ent jutustus avaldas siiski ka paljude seisukohta: sureb jah, aga see on võõras surm; mul pole siin muud teha kui hääbumist kaameraga jäädvustada. Runneli 1970. aastate luulest leiame aga ka üleskutse kadunu ja käest lastu uuesti ellu äratamiseks. Las noored tulla ja alustada uuesti: „Oh tule noor ja tugev mees / [---] / Tee veskikivid teravaks, / löö aknad puhtaks, säravaks, / küll tuleb rahvas rõõmuga / siis kõrge veskikoormaga.” (Runnel 1978: 75)²⁵

Tõsi, Runneli luuletuse võtab kokku esimese salmi, mahajäetud veski kujutuse kordus, andes nii aimu, et eelnenud kutse jäi vastusetu. Luuletuse populaarseks saanud viisistuses aga korratakse lõpus „oh tule noor ja tugev

²³ Varasemates kogudes on viiteid kolhoosiajale rohkem, „Kodu-käija” valikust on need kõrvale jäetud.

²⁴ Elle-Mari Talivee on osutanud Runneli luuletuste maakujuvuse tsüklilisusele (Talivee 2009). Selles luuletuses ilmneb tööpoolest eluringi tsüklilisus selgesti. Minu lugejakogemus seda siiski Runneli maaluule keskse, pidevalt korduva tunnuseks ei tajunud, pigem lugesin maaelupilte kui igavest olevikku: aeg ei liigu tuleviku suunas, vaid kristalliseerub eenduvates hetkedes ja stseenides.

²⁵ Varem ilmunud kogus „Lauluraamat ehk mõõganeelaja ehk kurbade kaitseks” (1972).

mees”, nii et kõlama jääb üleskutse uuestisünnile. Seda kutset mõisteti 1980. aastatel nii sõnasõnaliselt (noored, tulge maale!) kui ka metafoorselt Eesti uuestisünni tähenduses.²⁶ Las noor mees tuleb ja paneb veskirattad veerema, las koorma kõrval kõndiv neid tuleb temaga veskisse elama – see on unistus „Tõe ja õiguse” alguslehekülgede stiilis: maa, töö ja koduse õnne ühendus. Selline visioon suutis 1980. aastatel leida laia kõlapinna ja saada ajastu rahvusluse üheks tuumkujutelmaks. Kuna see kujutelm seisis lahus modernse ajastu tegelikkusest, oli selge, et peale iseseisvumist pidi saabuma tagasilöökk ja pettumus.²⁷

Taluteema lõpetuseks tasub veel kord meelde tuletada, et mitte kõik talud ei jäänud tühjaks, mitte kõik lapsed ei kolinud linna elama. Elu perekonnatalus oli paljudele (ja on ikka veel ka XXI sajandil) endiselt argine enesestmõistetavus, kuhu nõukogude ajal lisandus siiski ühismajandi tegelikkus.²⁸ Elu veeres oma argises loomulikkuses. Tehti tööd, elati. Sõjaeelsest ajast pärinevad kodud pakkusid jätkuvus- ja ühtekuuluvustunnet, arusaama kodust kui kestmisest, ja seda nii püsielanikele kui ka kodu-käijaile. Isiklikus vaates võisid need kodud asuda nii maal kui ka linnas. Rahvuslike, jagatud maakodukujutelmade hulgas troonis aga maa ja talukodu nostalgia, mis ühelt poolt seostus traumaatiliste muutustega, kolhooside rajamisega, küüditamistega, uue ühiskonnakorraldusega, teiselt poolt üldisema linnastumise ja modernsuse võidukäiguga, mis eesti kultuuriruumis oli alanud enne Teist maailmasõda. Vargamäe Andrese ajad olid möödas juba selleks ajaks, kui Indrek „Tõe ja õiguse” viiendas osas tagasi Vargamäele pöördus. Kujutelm jõudu andvast maast säilis siiski moderniseerumisele ja ühiskondlikele muutustele vaatamata – või ehk just reaktsioonina sotsiaalpoliitilistele protsessidele. 1960.–1980. aastatel võis luuletada ja laulda sellest, kuis üks naine lehmaga läheb üle mäe, olgugi et kolhoosipõldudel lõikasid vilja kombainid ja maailmaruumis vihisesid sputnikud. Ja nii ta oligi: üks naine lehmaga kõndis ikka veel varahommikuti heinamaale, olgugi et sealt edasi tuli suunduda kolhoosipõllule.

²⁶ Mäletan, kuis ma lapsena kuulasin neid lauluridu siira lootusega, et ehk keegi läheb ja teebki veski korda, mõtlemata, et enam pole kuskilt võtta neidki, kes koormaga veskile sõidaksid.

²⁷ Pettumus väljendus ikka veel kuulduvates süüdistustes, nagu oleks uus Eesti Vabariik hävitanud Eesti küla – otsekui oleks võimalik XX sajandi lõpul või XXI sajandil naasta XX sajandi alguse põllumajanduslike meetodite juurde. Kujutelm veskimehest, kes tuleb ja paneb asjad käima, elab edasi, viimasel paaril aastakümnel saab seda seostada ideega toota rohelist energiat: vt nt <https://kodus.ee/artikkel/maa-kus-aeg-seisab-ja-vesi-voolab-mooda> (9. V 2019).

²⁸ Eesti Rahva Muuseumi 1996. aasta küsitluslehe täitnute hulgas oli rohkelt neid, kes toona ikka veel elasid nõukogude-eelses maamajas: Lembit (snd 1924) elas 1930. aastatel ehitatud talus (ERM KV 811:7/123–135); Eha (snd 1926) elas paari sajandi vanuses rehielamus (ERM KV 813:121/57–88); Maarjus (snd 1981) elas „suures ja vanas majas” (ERM KV 805:1/11–16); Eva (snd 1982) elas talumajas (ERM KV 805:7/89–103); Ilmar (snd 1928) 1928. aastal ehitatud maamajas, mille ehitamisel oli eeskujuks kohalik uus koolimaja (ERM KV 805:12/142–158) jne.

Käsitkirjalised allikad

Eesti Rahva Muuseum (ERM)

KV – Korrespondentide vastused. 1996. Asjad minu elus.

Oras, Rein, Oras, Anne 2013. Kodu loomine nõukogude ajal. Digitaalne käsikiri perekonna ja artikli autori valduses.

Intervjuud

Raivo (nimi muudetud, snd 1942). Juuli 2018.

Anu (snd 1964). Juuli 2015, 2016.

Kirsti (snd 1976). E-kiri autorile 7. V 2019.

Kirjandus

Aarelaid-Tart, Aili 2012. Nõukogude aeg nähtuna erinevate mälu kogukondade silmade läbi. – *Acta Historica Tallinnensia*, nr 18, lk 142–158.

Annus, Epp 2016. Armastusest. Tõerežiimid, kultuurilised kujutelmad ja kehaline ilmakogemus. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 17–18, lk 124–139.

Annus, Epp 2019. Sotskolinialism Eesti NSV-s. Võim, kultuur, argielu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (ilmumas).

Annus, Epp, Melts, Brita (koost) 2019. Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s. Humanitaarid meenutavad. Tallinn: EKSA.

Crowley, David, Reid, Susan E. 2002. Socialist spaces: Sites of everyday life in the Eastern bloc. – *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Toim D. Crowley, S. E. Reid. Oxford–New York: Berg, lk 1–22.

Davoliūtė, Violeta 2014. The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War. London–New York: Routledge.

Davoliūtė, Violeta 2016. The Sovietization of Lithuania after WWII: Modernization, transculturation and the Lettered City. – *Journal of Baltic Studies*, kd 47, nr 1, lk 49–63.

Ehin, Kristiina 2013. Paleontoloogi päevaraamat. (Aja lugu.) Tartu: Petrone Print.

Eppner, Luule 2019. Kaks lapsepõlvkodu. – Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s. Humanitaarid meenutavad. Koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, lk 39–54.

Feest, David 2007. Zwangskollektivierung im Baltikum: Die Sowjetisierung des Estnischen Dorfes 1944–1953. Köln: Böhlau.

Fehérváry, Krisztina 2013. Politics in Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary. Indiana University Press.

Kalm, Mart 2013. Modernistliku ehitatud keskkonna kujunemine (1955–1960. aastad). – Eesti kunsti ajalugu 6, I osa. 1940–1991. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, lk 414–438.

Kannike, Anu 2005. Privaatsuse otsinguil. Üksikisiku strateegiad ja kultuuri-muutused Nõukogude Eestis. – *Võistlevad õnned. Elukeskkond külma sõja perioodil. Constructed Happiness. Domestic Environment in the Cold War Era.*

- (Eesti Kunstiakadeemia toimetised 16.) Koost Mart Kalm, Ingrid Ruudi. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kunstiteaduse instituut, lk 77–83.
- Kaplinski, Jaan 1985. Õhtu toob tagasi kõik. Tallinn: Eesti Raamat.
- Koff, Indrek 2013. Kui ma oleksin vanaisa. Tallinn: Päike ja Pilv.
- Kruusvall, Jaan 1973. Armastuse esimene pool. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kurvet-Käosaar, Leena 2019. Memme ja Taadi maailmad. – Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s. Humanitaarid meenutavad. Koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, lk 60–73.
- Lacan, Jacques 1966. Le Stade du Miroir comme Formateur de la Fonction du Je. – J. Lacan, *Écrits*. Paris: Seuil, lk 93–100.
- Lember, Uku 2016. Inter-generational transmission of pasts in late Soviet Estonia: Oral history perspective in inter-marriage setting. – *Generations in Estonia: Contemporary Perspectives on Turbulent Times*. (Approaches to Culture Theory 5.) Toim Raili Nugin, Anu Kannike, Maaris Raudsepp. Tartu: University of Tartu Press, lk 159–187.
- Luik, Viivi 1985. Seitsmes rahukevad. Tallinn: Eesti Raamat.
- Luks, Leo 2018. Ebaõdus kojutulek eesti kirjanduses. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 177–198.
- Mirov, Boris 1968. Kodukultuurist. – *Kunst ja Kodu*, nr 3, lk 1–3.
- Pihlamägi, Juta 2003. Juta Pihlamägi. Sünniaasta 1927. – *Eesti rahva elulood*. III osa. Elu Eesti NSV-s. Koost Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, lk 44–54.
- Rausing, Sigrid 2004. *History, Memory, and Identity in Post-Soviet Estonia: The End of a Collective Farm*. Oxford: Oxford University Press.
- Runnel, Hando 1978. Kodu-käija. Tallinn: Eesti Raamat.
- Saat, Mari 1990. Võlu ja vaim. Tallinn: Öllu.
- Soovik, Ene-Reet 2013. Kodu käsitlused Jaan Kaplinski luules. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 12, lk 91–105.
- Soovik, Ene-Reet 2015. Kodukoht ja teeidmine. Kaplinski kirjutatust. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 73–87.
- Talivee, Elle-Mari 2009. Minek maalt linna. Kodu-käija staatus. – *Minemise pidevus ja astumise katkendlikkus*. Hando Runnel 70. Toim Öne Kepp, Elo Lindsalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 53–64.
- Tammsaare, A. H. 1981 [1926]. *Tõde ja õigus*. I. – A. H. Tammsaare, *Kogutud teosed* 6. Tallinn: Eesti Raamat.
- Traat, Mats 1973. Maastik õunapuu ja meiereikorstnaga. Tallinn: Eesti Raamat.
- Traat, Mats 1979. Rippsild. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tuisk, Astrid 2019. Minu lapsepõlvkodu ja kodutunne. – *Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s*. Humanitaarid meenutavad. Koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, lk 132–139.
- Unt, Mati 1985. Igavesti surev talu. – *M. Unt, Valitud teosed* 2. Tallinn: Eesti Raamat, lk 184–185.
- Vihalem, Margus 2019. Ühe minevikuutoopia tähendusväljast. Kodukogemus nõukogude ühismajandis. – *Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s*. Humanitaarid meenutavad. Koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, lk 143–151.
- Viik, Tõnu 2003. Tõnu Viik. Sünniaasta 1939. – *Eesti rahva elulood*. III osa. Elu Eesti NSV-s. Koost Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, lk 263–278.
- Viires, Ants, Vunder, Elle 1998 (toim). *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Young, Iris Marion 2001. House and home: Feminist variations on a theme. – Feminist Interpretations of Martin Heidegger. Toim Nancy Holland, Patricia Huntington. University Park: Pennsylvania State University Press, lk 252–288.

Epp Annus (sünd 1969), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur (Vanemuise 14, 51003 Tartu), epp.annus@gmail.com

Countryside homes in the Estonian SSR: cultural imaginaries and quotidian life

Keywords: Estonian Soviet era literature, Hando Runnel, sense of self, kolkhoz, summer homes, Estonian life writing

The article is interested in the interconnection of cultural imaginaries and everyday materialities; these phenomena are explored in the context of commonly shared ideas about countryside home-life in Soviet Estonia. Based on Soviet-era fiction and poetry, and supported by life-writing and interviews, the essay outlines some basic strategies that are foregrounded in cultural imaginaries of the era: a nostalgic regard for the “authenticity” of pre-Soviet Estonian farm life, a belief in the salutary nature of countryside surroundings, and an ironical attitude towards summerhoming as it is performed by modern city dwellers.

The poetry of Hando Runnel, as it presented in the 200-page volume of his collected poetry *Kodu-käija* (A Visitor of One’s Own Home, 1978), offers many images of countryside life, while references to Soviet style collectivized agriculture are notable for their absence in this oeuvre. Runnel’s visions occasionally include, however, markers of urbanization and images of country people settling into cities – as well as their corollary: abandoned farm homes. Like many of Runnel’s poems, his poem *Üks veski seisab vete pääl* (A Water Mill Stands over the Water) was adapted for a pop song lyric and gained huge popularity. In the 1980s, this poem came to represent dreams of a new beginning: the water mill is empty and abandoned, but the poetic voice calls for a “young and strong man” to come set it to work again, with a young maiden invited to share this home and this life with him. The call of this poem exemplifies the paradoxes of restoring the independent Estonian republic: the hope and desire was to restore the country and, with it, a way of life that had once existed. As the essay observes, however, such countryside ideals had already perished, even before WWII. Thus the longing to restore an “authentic” countryside life with its farmsteads and traditional small-scale agriculture was destined to bring disappointment. The restoration of national independence had no power, at this late stage of modernity, to bring to life these images of a premodern, idyllic world.

Epp Annus (b. 1969), PhD, Estonian Literary Museum (Vanemuise 14, 51003 Tartu), Senior Researcher, epp.annus@gmail.com